

Проф. П. КОВАЛІВ

БУТИ ЧИ НЕ БУТИ?

МЮНХЕН — 1948.

diasporiana.org.ua

Друк : др. Прокопчук. Мюнхен.

Кв. Редстції: вагань
«Бути чи не бути»
Вступ

»Бути чи не бути? — ось питання!«
Такими безсмертними словами зафіксував
своє вагання Шекспірівський герой. Ці
слова ще й досі залишаються символом
непевності й нерішучості в наших вольо-
вих актах. Але ця непевність, ці вагання
ніколи не паралізують нашої волі, якщо
ми свідомо скеровуємо її в певному на-
прямі. Тоді зрадливий туман непевності
»бути чи не бути?« швидко розвіюється...

Ці слова великого драматурга викли-
кають відповідну асоціацію з деякими
мовними явищами. Скільки вагань і не-
певності переживають люди, що не розумі-
ють ще багатьох явищ або підходять до
їх розуміння поверхово, без відповідного
наукового узasadнення. А звідси й трудно-
щі, що виникають в практичному вивчен-
ні української мови. Зокрема натрапляємо
на великі труднощі щодо вживання по-
мічного дієслова »бути« в складенім при-
судку. Часто виникає питання: чи дійсно
це дієслово пропускається в теперішньому
часі? На жаль, навіть серед мовознавців
немає ще згоди в цім питанні: одні вважа-
ють за неможливе вживати помічне діє-

слово «бути» в теперішньому часі, інші припускають деяку можливість цього вживання. А в практиці спостерігаємо навіть надуживання конструкцій з «є», надто в тих наших людей, що на їх мові позначився чужомовний вплив.

Вирішення цього питання, на нашу думку, треба зв'язувати не з часовим значенням помічного дієслова «бути», а з синтаксичною формою іменної частини складеного присудка (називний чи орудний або знахідний відмінок з прийменником). Тільки при цій умові можна щось певнішого сказати, ствердивши відповідними фактами.

1. Присудкові форми називного і орудного відмінків, а також і знахідного з прийменником мають неоднакове значення. А звідси й неоднакове значення помічного дієслова. Помічне дієслово при називному відмінку іменної частини присудка має меншу дієслівність, меншу присудковість, виконуючи функцію зв'язки. Власне, сама іменна частина править за присудок, і тим самим вона й не залежить від дієслова, узгоджуючись з підметом. Помічне дієслово при орудному відмінку або знахідному з прийменником, не втрачаючи значення зв'язки, все ж таки має більшу дієслівність, ставлячи цим самим

у деяку залежність від себе іменну частину, яка через це саме й приймає форму орудного відмінка або знахідного з прийменником і не узгоджується з підметом. Іменна частина дещо підпорядковується дієслівній частині (помічному дієслову), втрачаючи повноцінність значення присудка.

З цими суто зовнішніми ознаками зв'язані й внутрішні, змістові ознаки іменних присудків. Іменна частина присудка в формі називного відмінка, як самостійна й незалежна від дієслова частина, містить у собі постійну, тривалу, сталу ознаку підмета. Навпаки, іменна частина присудка в формі орудного відмінка або знахідного з прийменником містить у собі тимчасову, несталу ознаку. Наприклад: »він був учитель« і »він був учителем« або »він був за вчителя«. В першій випадку форма »учитель« вказує на його сталу ознаку. В другій і третій випадках форми »учителем«, »за вчителя« вказують на тимчасову ознаку: він тільки деякий час був учителем, а потім залишив цю професію. Помічне дієслово (*був*) у цій випадку має більшу дієслівність: воно не тільки виконує функцію зв'язки, але й функцію присудковості (вказує на існування протягом певного часу). В пер-

шим випадку (*він був учитель*) констатується його постійна професія в минулому, в другім і в третім (*він був учителем* або *за вчителя*) підкреслюється існування цієї професії протягом певного часу; тут переважає дієслівність.

2. Не викликають сумніву приклади, де форма називного відмінка органічно зв'язала з її основним значенням, вказуючи на сталу ознаку підмета. Причём, часова форма помічного дієслова »бути« (минул., майбут.) не відіграє тут ніякої принципової ролі. Нариклад: Я круглий *сирота*. (Квітка.) Замфір тепер справжній *хазяїн*. (Коцюб.) Буде з мене. Скажу ще раз: *пан* я над *панами*. (Шевч.) Дід мій був *запорожець*. (О. Сторож.) На усю губу був *купець*. (Квітка.) Я був такий *лайдак* з молоду. (В. Стеф.)

Ця стала ознака зберігається й там, де іменна частина присудка висловлена прикметником, дієприкметником, займенником. Наприклад: Пошли ж ти їй долю, — вона *молоденька*. (Шевч.) Ой, ти *старий*, я *молода*, тим між нами нелагода. (Нар. пісня.) Ранок був *чудовий*. (Коцюб.) Тітка була *бездітна*. (М. Вовч.) *Така* її доля... О, Боже мій милий! (Шевч.) *Такий* *сивий* дідуган, а борода зовсім біла аж до пояса. (Рудч. Ск. II. 79.) Правда *ваша*. (Квітка.)

Й дуже *втомлений*. (Л. Укр.) Також у формі вищого ступня приметника: Він був *багатший* від усіх селян. (Гліб.)

Таку ж стали ознаку позначає іменна частина присудка й при інших помічних дієсловах (ставати, робитися, зоставатися, видаватися та інш.), що в таких випадках дещо втрачають, зрозуміла річ, своє основне значення, частково набуваючи значення зв'язки. Наприклад: Ходив, а очі ставали *такі добрі*. (В. Стеф.) Очі Фені зробилися *випуклі*. (В. Вишнич.) Білинонько! чого *такати* стала? (Гліб.) Як осталася Галочка *сама* . . . , журба її взяла. (Квітка.) Днина видалася *чудова, тиха, ясна*. (Коцюб.) Мати журиється, що сама *безпомошна* зостається. (П. Мирн.) Чого *смутна* стала? (Шевч.)

Це ми навели приклади з помічними дієсловами, що вже в своїй основі мають рису модальности. Але стала ознака іменного присудка зберігається й при інших дієсловах (впасти, лежати, вмерти та інш.), які в своїй основі риси модальности не мають, але, будучи в функції помічного дієслова (зв'язки), цієї риси частково набувають, втрачаючи значення самостійного присудка. Наприклад: О, мій Славутицю преславний! Мое ти ладо принеси, щоб я постіль *весела* слала. (Шевч.) Ста-

рий Назар так і впав *безчужственний* (Квітка.) Прибіг я до глинища, — вже одкопали; дивлюсь: лежить моя жінка *нежива*. (О. Сторож.) Як мені смутненько, що сестрин хлопчик умер *маленький*. (М. Вовч.) В цих прикладах підкреслені прикметники виконують функцію присудка і зв'язані не з іменниками, а з дієсловами і разом з ними становлять складений присудок.

3. Вище ми вказали на те, що іменна частина присудка в формі непрямих відмінків позначає тимчасову, несталу ознаку. Ця несталість ознаки залежить від функціонального значення присудкового імени, що втрачає свою незалежність і формою підпорядковується дієслову, наближаючись значенням до звичайного додатка. Але тільки наближається, а не стає ним. О. Синявський (Норми, 221) сприводу цього пише: »Та в тім то й річ, що коли пильно придивитися до того, як в'яжеться іменна частина присудкового додатка з підметом, то побачимо в цьому дещо таке, чого в звичайних синтаксичних парах немає.«

Це залежить від тих внутрішніх ознак, що ними присудкове ім'я все ж таки в'яжеться (через дієслово) з підметом і частково навіть узгоджене з ним (порів.: »він

був молодим« і »вона була молодою«). Але ці внутрішні ознаки мають несталий, тимчасовий характер. Це яскраво видно з таких прикладів: Коли не хоч братись, то так будем : я — *сестрою*, а ти будеш *братом*. (Шевч.) Поки був *хлоп'ятком*, веселе було мені життя. (О. Сторож.) Почув я раз — старі сміялись люди, що квач притикою не буде. (Гліб.) Будеш *щасливою*. (Котл.)

Тимчасовість ознаки підсилюється часто другорядним членом речення (пояснювальним словом): Вона була попереду *наймишкою* у городі. (Квітка.) На той раз *суддями* були якісь два осли. (Гліб.) Чотири роки дід був курінним *отаманом*. (О. Сторож.) Мелася була *втіхою* Васці. (Квітка.) Не будь *таким* до гостя *гострим*. (Л. Укр.)

І навпаки: навіть другорядні ^{ЧЛЕНИ} речення не мають ніякого впливу, якщо сталість ознаки незаперечна. Тоді та ж сама конструкція може змінити форму орудного відмінка на форму називного. Наприклад: Товариша у боротьбі за волю, війовника, що був *проводир* нам..., ховаємо нині. (Ів. Франко.) Іване, не журіться дітьми, бо то не лише ви, але й Бог їм *тато*, старший від вас. (В. Стеф.) Бог мені *свідитель*. (Квітка.) Я не *брат* тобі, Ярино! (Шевч.) Я буду тобі *покірна*, поважатиму

тебе. (Квітка.) Я *чужий* вам, тату? (Шевч.) Патрон був сьогодні через край *ласкавий*. (В. Виннич.) Вона була *страшна* у своїй дикій розпуці. (Коцюб.)

В окремих випадках сам підмет за характером свого змісту вимагає лише тимчасової ознаки: Вони (дерева і кущі) були тільки мертвими надгробними пам'ятниками. (В. Виннич.) Тут »дерева і кущі« — не пам'ятники (постійна ознака), а лише правлять за пам'ятники (тимчасова ознака).

Ще виразніше проявляється тимчасовість ознаки іменного присудка в непрямих відмінках при інших помічних дієсловах. Помічні дієслова набувають більшої дієслівності, ніж при присудковім імені в називному відмінку, ще більше наближаючись до звичайного присудка, а присудкове ім'я до звичайного додатка. Наприклад: Хутора іменуються *Михайлівкою*. (О. Стор). Зілля дива наробило — *тополею* стала. (Шевч.) Гуцулія здавалась мені тоді *розбійниками*. (Коцюб.) *Хазійкою* зробилась невсипущою на все село. (Рудч. Ск. І). Особливо впадає в вічі оцей ось приклад: »Оттаким *розумним* вернувся наш Харко з чужих людей« (Квітка), де дієслово »вернувся« нагадує звичайний дієслівний присудок; лише на пере-

шкоді цьому стає прикметник »розумним«, що в'яжеться не з іменником, а з дієсловом, становлячи разом з ним складений присудок (»вернувся розумним«).

4. Іменна частина присудка в формі орудного відмінка до певної міри може мати собі еквівалентом форму знахідного з прийменником *за*. Порів.: »бути батьком« і »бути за батька«. Але це тільки до певної міри, бо взагалі конструкція з знахідним відмінком »визначає ще більшу непостійність і тимчасовість, ніж при орудному« (Синявський, Норми, 223). Наприклад: Він мені *за дитину* рідну став. (М. Вовч.). Чужої дитини не май *за свою*. (Нар. присл.). Будь їй дружиною, тоді будеш *за батька, матір і за брата*. (О. Сторож.).

В цій конструкції присудок ще далі стоїть від підмета. Взагалі, як справедливо завважує О. Синявський (Норми, 223), »найтісніше з підметом в'яжеться присудок у конструкції з називним відмінком, самостійніший він супроти підмета у другій, а найсамостійніший у конструкції з *за*«.

Підходячи до цих трьох типів присудкових конструкцій з погляду історичного, можемо констатувати, що найстарша з них — форма називного відмінка,

молодша — форма орудного і наймолодша — форма знахідного (учитель — учителем — за вчителя). Звідси випливає перспектива дальшого розвитку форм, а саме форми з прийменником *за*. Але це тільки наше теоретичне припущення. Фактично ж доводиться мати діло з трьома формами; кожна з цих форм вживається на своєму місці. Зокрема не слід надуживати форми з *за*, бо не кожне дієслово може мати при собі форму знахідного з прийм. *за*. О. Синявський має рацію, коли застерігає не надуживати конструкцій »за кого«, »за що«. Напр., неприродними видаються конструкції: »стати за реальність«, »засідання оголосити за закрите«. В цих випадках таки справді »автори з органічним знанням української мови висловлювались інакше: А вже себе *славними* на весь світ уважали. (П. Куліш). Уважаю своїм *обов'язком* подати тут погляди Міклошича. (Ст. Смаль-Стоц.). Король мене *банитою-вигнанцем* оголосив. (П. Куліш). Вважався *одним* із найздібніших учеників дрогобицької гімназії. (Ів. Франко)«.

5. Ми спинилися трохи докладніше на питанні про взаємовідносини форм прямого й непрямих відмінків іменної частини присудка, щоб цим підготувати ґрунт

для вирішення основного нашого питання, що ми його на початку поставили. Ці взаємовідносини такі, що форма називного відмінка має більш самостійне значення і не залежить від дієслівної частини присудка, тоді як форма орудного або знахідного з прийменником не має вже тієї самостійності і залежить більше від дієслівної частини складеного присудка.

Така неоднаковість присудкових форм мотивується стилістичними потребами української мови — підкреслити сталу чи тимчасову ознаку підмета. Дві присудкові форми — це синтаксичний засіб регулювати стилістичні забарвлення висловлюваної думки. З цим регулюванням зв'язане й таке явище, як наявність чи відсутність зв'язки (е) в теперішньому часі.

Ми знаємо вже, що іменна частина присудка в формі називного відмінка, будучи самостійною, сама править за присудок. Помічне дієслово тільки зв'язує присудок з підметом, вказуючи одночасно минулий і майбутній час, а в теперішньому часі пропускається, бо й без того часове значення конструкції зрозуміле.

Це своєрідне явище української синтакси має своє коріння в народній мові. Ніхто з нормалізаторів мови його не ви-

гадав. Нарід наш психічно не відчуває потреби вживати »є« і любісінько обходиться без нього. Так само обходяться без нього й наші письменники, що в своїй мові зберігають дух народньої синтакси. Напр.: Я — Катруся твоя люба! (Шевч.). Воно сиротина. (Шевч.). І ти чоловік, і я чоловік. (Квітка). Живий живе гадає, і смерть найгірша біда. (Гліб.). Ми, бачите, сила, ми — стовпи . . . ми громадяни. (Гліб.). Фантазіє! Ти сила чарівна. (Л. Укр.).

Помічне дієслово пропускається навіть при заперечних присудках. Напр.: То не вітер, то не буйний, що дуба ламає. (Шевч.). Ситник берднику не товариш. (Номис, ч. 1026). Тату! я не вітер який, я вже хлопець, не блазень. (Квітка). Гаман не свято, траєця не хвороба. (Номис, ч. 5520).

Тільки в окремих випадках, коли треба особливо підкреслити (констатувати) факт тієї ознаки підмета, що про неї йде мова, нарід наш вживає й форми з »є«. А за народньою традицією йдуть і деякі наші письменники. Це буває здебільшого в питальних або в непрямих питальних реченнях. Напр., в Квітки-Основ'яненка: Що то є любов? Ви не знаєте, що то є

діти для родителів. Так само в Стефаника:
А хто ж ви є? Що за одні?

Але це тільки в окремих випадках. А то взагалі навіть і в таких конструкціях письменники пропускають «е». Наприклад: Що то за втішні та швидкі ті харківські молодичі. (О. Сторож.). Що то за розумна жінка! (Квітка). Я не знаю, хто я, де я, що я? (Квітка). А ти що за пав? (В. Стеф.).

Взагалі, як бачимо, українській мові не властива присудкова форма називного відмінка з помічним дієсловом. Помічне дієслово, як правило, пропускається. Отже, зайве воно в цьому прикладі: Я є Данило, а це коло мене моя жінка Марія. (В. Стефаник). Цієї помилки допускаються деякі наші працівники пера, через що мова нашої преси аж рясніє такими невідповідними духові нашої мови формами: Шкарлятина є захворіння дуже тяжке. (Неділя, 1947, ч. 56). Демократія не є анархія; це ж є, щоправда, право на дискусію, критику. (Укр. Триб. 1947, ч. 6). В іншому розрізі це є проблема суспільної більшості. (Там же).

Особливо прикре враження справляє наявність помічного дієслова при присудкових прикметниках. Такої форми зовсім не знає ні народня мова, ані літературна

мова. Але, на жаль, мова нашої преси аж занадто вже просякнута цією формою і дуже вражає своєю штучністю. Наведемо кілька прикладів: Вислід голосування є зафальшивий. (Укр. Слово, 1946, ч. 4). Заступництво поодиноких партій в центрі є залежне від сили її впливу в суспільстві. (Час, 1947, ч. 6). Іконостас тієї Церкви є надзвичайно оригінальний. (Укр. Триб. 1947, ч. 8). Діяльність цієї групи є така поважна. (Там же, 1946, ч. 3).

На жаль, таких прикладів можна було б навести безліч з різних видань як періодичних, так і неперіодичних. Але немає потреби це робити. Ми переконані, що наші шановні читачі й без того зрозуміють, чи можна вважати ці форми правильними. Тут ще раз нагадаємо, що форми ці чужі мові нашого народу, мові наших клясиків. Письменники й поети дають нам прегарні зразки такого типу речень без «є»: *Чарівний* твір! (Шевч.). Не зчулася, та й байдуже, що коса *покрита*. (Шевч.). Ти *письменний*, а я *темний* собі. (Квітка). Я *одинокий*. (Л. Укр.).

6. З другого боку, ми знаємо, що іменна частина присудка в формі орудного відмінка через свою залежність від дієслова не може вже сама правити за присудок, а тільки разом з дієсловом. По-

мічне дієслово не тільки зв'язує іменний присудок з підметом, але й разом з тим у склад присудка вносить свій дієслівний елемент. Будучи органічною частиною присудка (не лише зв'язкою), це дієслово в теперішньому часі вже не пропускається. Тому й не дивно, що автори з органічним знанням української мови (незалежно від зовнішніх впливів) вживають саме такої форми. Зразком може бути приклад, взятий у Франка:

Бог тільки нам отець,
А їм вітчим:
Нам тільки *добрим* є,
А їм *грізним*.

В першій частині вірша помічне дієслово пропущене цілком нормально, бо іменна частина присудка (*отець*) в формі називного відмінка. В другій частині помічне дієслово наявне, бо іменна частина (*добрим*) в формі орудного відмінка. Яку саме ознаку позначає іменна частина — стали чи нестали, читач сам поміркує.

Керуючись цими критеріями, ми зможемо уникнути багатьох непорозумінь, що трапляються на цьому ґрунті. Але одно тільки застереження: треба проявляти максимум вдумливості і розуміння значення форм іменної частини при-

судка в орудному відмінку, чи дійсно вони показують тимчасову ознаку. Якщо ні, то мусить бути тільки форма називного відмінка з пропущеним дієсловом.

З цього погляду маємо правильні конструкції в таких прикладах: Боротьба партій за вплив на уряд є нормальним *явищем* політичного життя. (Час, 1947, ч. 6). Вихід продукції одного цеху є готовим *виробом* даного цеху. (З рукоп.) Література є *політикою*. (В. Бер). Також і в прикладах, де присудок стоїть перед підметом: Через те, як *присудком* є самий прикметник, то він ніколи не може стояти... (В. Сімович.) *Обов'язком* усіх політичних партій є зробити відповідний натиск на свої проводи... (Час, 1947, ч. 6.)

Звертаємо увагу ще на такий факт, коли присудок стоїть перед підметом в формі називного відмінка. В таких випадках між підметом і присудком чуття нашої мови підказує поставити вказівний займенник *це*, що править за другий граматичний підмет. Причём, перед *це* звичайно ставимо ризику. Напр.: Відрядна система оплати праці — це така система оплати, що побудована на даних про кількість одиниць виконаної праці. (З рукоп.) Акордна система оплати праці — це оп-

лата за конкретну роботу за погодженням. (З рукоп.)

В практиці часто недоречно після *це* вставляють ще й помічне дієслово «е»: «...це е оплата...», «...це е така система...» Або просто тільки одно *е* без *це*: Екзистенціалізм е літературний і філософський напрям одночасно. Треба: Екзистенціалізм — це літературний і філософський напрям одночасно.

Такого типу конструкції часто можуть заступати конструкції з тим же порядком членів речення з присудком у формі орудного відмінка. Напр.: Центральним пунктом його (Шумахера) програми е ревізія німецьких кордонів на Сході. (Укр. Вісті, 1947, ч. 5). Це речення можна побудувати так: Центральний пункт його (Шумахера) програми — це ревізія німецьких кордонів на Сході.

Але все ж таки ці конструкції стилістично не рівновартні: в першій підкреслюється тимчасова ознака, в другім — більш стала ознака. Проте, різниця ця так мало помітна, що не може правити за якусь норму. Природні знавці мови цю різницю можуть відчувати лише своїм внутрішнім чуттям мови, вибираючи для вжитку ту чи іншу форму. Та навіть і в цих випадках за модус має правити більша

чи менша сталість ознаки іменної частини присудка. І в такому разі не слід механічно будувати фразу, хоч би на це підказувало якесь внутрішнє чуття, а треба свідомо, вдумливо підходити до кожного явища окремо.

З другого боку, можуть траплятися й такі випадки (тонкощі стилю), коли буває на перший погляд навіть важко визначити місце присудка (підмет і присудок у формі називного відмінка), як це, наприклад, ми бачимо в Шевченка:

Одна його доля — чорні бровенята,
Та й тих люди задрі не дають носить.

І тут треба зважати не тільки на граматичну форму вислову, але й на поетичні засоби — образність мови, ритм, інтонацію тощо. Не кажемо вже про те, що в окремих моментах поняття присудкового і підметового імені бувають такі близькі своїм змістом, що важко буває їх відрізнити і визначити їх справжні синтаксичні функції.

А то трапляються ще й такі окремі факти (теж стилістичного характеру), коли зв'язка «е» пропускається й при орудному відмінку. Це буває в реченнях типу: «Він учителем у цім селі». Форма «учителем» тут на своєму місці, бо по-

значає професію як тимчасову ознаку. А пропущене помічне дієслово »е« заступає обставина місця »у цім селі«. Інакше б треба було обов'язково побудувати речення так: »Він є учителем« (якщо хочемо підкреслити тимчасову ознаку) або »Він — учитель« (якщо хочемо підкреслити сталу його ознаку). Але ніяк не можна побудувати речення так: »Він учитель у цім селі«, бо »учитель« — постійна його ознака, а самий характер, зміст речення вимагає тимчасової ознаки. І справді: »він учитель« взагалі, але в цім селі »він учителем« або »за вчителя«.

Отже, треба зважати й на такі особливості стилю, де другорядний член речення (тут обставина місця) править за еквівалент пропущеної зв'язки »е«. Така конструкція нагадує до певної міри неповне речення з пропущеним присудком, щось на зразок: »Я — сестрою, а ти будеш братом.« (Шевченко), де перша половина складного речення - неповне речення. З цього погляду досить своєрідна і загадкова конструкція, що її знаходимо в Квітки-Основ'яненка: »Семен Іванович кинувся було як стріла до неї, як зирк!... ув очіпку! його Галочка вже *молодицею!*«

* *
*

Інші книжки того ж автора:

- Нариси з історії української мови.* Львів, 1941.
Українська літ. вимова і правопис. Мюнхен, 1946.
Як правильно будувати фразу? Мюнхен, 1946.
Грамматика української мови. Мюнхен, 1946.
Грамматичні і правописні вправи. Мюнхен, 1946.
Раннє християнство на Україні. Мюнхен, 1946.
Чистота і правильність україн. мови. Мюнхен, 1947.
Безособові речення на -Но, -То. Авгсбург, 1947.

Незабаром вийде з друку:

Проф. П. Ковалів — Б. Ковалів

МИСТЕЦТВО СЛОВА

*Посібник для акторів, декламаторів,
співаків, членів драматичних студій,
проповідників, промовців, дикторів
(спікерів), педагогів, письменників,
поетів, студентів, учнів середніх шкіл
і всіх, хто вивчає живе слово
й рідну мову.*

*

Замовляти:

Українська Книгарня, Мюнхен
Дахауерштр. 9.

Кооператива »К.О.С«, Мюнхен,
Розенгаймерштр. 46а.

